

ПОЛЕМИЧНИЯТ ПАТОС В ЛИТЕРАТУРНАТА КРИТИКА НА ЙОРДАН МАРИНОПОЛСКИ

СЛАВЧО ИВАНОВ

Цялостно проучване върху критическото наследство на Маринополски не е правено. Единствен Ив. Богданов в „Спътници на първенците“ насочва вниманието на днешната литературна история към тоя забравен автор. Анализът на неговото наследство може да изясни достойнствата и слабостите в програмата и методологията на критика, да открие изворите на познатите ни резки нападки и спорни твърдения в критическата му практика. Изводите за причините, свързани с гневните му атаки срещу П. Славейков и д-р Кръстев, ще ни отведат в епохата, чиято емблема е сякаш търсенето на нови естетически ценности, на нови пътища за развитието на литературата, на нови хоризонти за културното ни възможване. Демократичните позиции на учителя-народник, близостта му до естетическите възгледи на руските революционни демократи категорично го разграничават от някои специфични прояви на индивидуализма у нас. Той воюва срещу тях безкомпромисно още във времето на първите им проявления. „Критици“ (1910), „Прояснени небосклони“ (1922—1924), десетки статии, отзиви и бележки представят Маринополски преди всичко като полемист, борец за изкуство, което да задоволява назрели социални нужди. За него верният път към догонване завоеванията на европейските литератури ще бъде намерен само ако литературата запази социалния си характер и улавя движението на обществените идеи. За Маринополски литературата трябва да моделира националното ни самосъзнание.

1

Дебютната книга на младия литературен критик Й. Маринополски „Българската литература подир Освобождението“ излиза през 1898 г., непосредствено след завръщането му от Лайпциг. И с достойнствата си, и със „злополучните“ си обобщения това негово произведение представлява начален момент от бъдещото му развитие като литератор със свое място в културния живот на страната ни. Затова Д. Димитров от „Ново време“ поставя тази книга сред „забележителните явления в нашата литература през 1898 г.“¹.

Още в това свое критическо произведение Маринополски говори за литература, която да сближава с живота, за художествени произведения, които да внасят „живителна струя за развитието на обществото“. Стойността на такова разбиране за изкуство може да се види само като се има пред вид, че у нас първа се пораждат процеси и търсят своя почва явленията, които поставят пред сериозни мирогледно-естетически изпитания доста наши писатели. Нещо повече, подлагат се на нормативно-естетска ревизия реалистичните традиции на

нашето културно възраждане. Тия битки през втората половина на 90-те години и началото на века, засягащи развоя на критическия реализъм като метод, Благоев и Бакалов сами не биха могли да изведат до победен край. На тяхна страна с първата си книга е и Маринополски. Застанал на народнически, не на социалистически позиции, той и в другите си книги не вижда ролята на работническата класа за преустройството на живота у нас по революционен път. Това е оказало сериозно влияние върху методологията му като критик, над естетическото му кредо като литератор. Започващият своята дейност млад литературен критик не може да анализира задълбочено големите промени в художественото съзнание на нашите писатели от края на 90-те години. Съжденията му за социалистическите идеи като присадка от Запад, че те са поставили бразда между интелигенцията и народа или че у нас нямало буржоа, пролетарии и класова борба, а социалистическото учение трябвало да прерасне в чисто народно, българско — насочват в по-друга, народническа посока идеята му за литературата като фактор за развитие на обществото. Неоченил генералната концепция на социалистическото учение: изменение на буржоазния строй по революционен път, неговите възгледи за творчество, което да съдействува за промени в обществото, се свеждат твърде често до народническо разбиране за възраждане на добрите нрави у българина и за съхранение на други изконни национални добродетели.

Нерядко в брошурата си Маринополски подчертава, че писателят трябва да представи интелигенцията като обществена сила и да буди бунтовни чувства у хората от народа. Но той до края на живота си не стига до прозрението на марксистите, че интелигенцията може да изпълни подобни задачи само ако се опре на изграждащата своя облик работническа класа, ако я подготвя за нейната мисия да премахне буржоазния строй чрез революция. И в последните си статии и есета от „Прояснени небосклони“ Маринополски вярва, че обществото трябва да се преобразява в нравствен аспект, чрез труда — не чрез разрушаване на стария обществен строй.*

Като гражданин с демократични и народнически възгледи в дебютната си книга Маринополски е уверен, че литературата трябва да бъде „висша ръководителка на живота“. Същественото в неговите наблюдения и изводи от първата част на книгата му е, че като народник той оценява литературното развитие след Освобождението по това, доколко художественото творчество търси път за луташата се интелигенция. Крайно посредствената книга на А. Лудогоров „Из теснините“** за Маринополски е била само повод за проследи развитието на литературата ни от Вазов, Влайков и Страшимиров до „триумвирата“ П. Славейков, К. Христов и Ст. Михайловски. Основната му цел е била да докаже, че не всеки от тези писатели е вникнал в съдбата на луташия се интелигент, че не са оценявани добрите намерения на учителя-будител да разбере хората от народа. Допаднал му е централният герой на Лудогоров, понеже е честен интелигент, който страда от това, че не е достигнал до сърцата на хората, че не е бил разбран дори от учениците си. Харесал му е младият и умен Баламезов защото, когато е интерниран, се измъчва от бездействието си*** и особено от това, че са го обидили хора като Стамболов.**** Маринополски настойчиво твърди, че писателят е длъжен да търси мястото на интелигента при разрешаването на обществените проблеми и като демократ и хуманист да раздухва у него чув-

* Пресилено е твърдението на Ив. Богданов, че Маринополски възприема основния принцип на марксизма. — В: Спътници на първенците. С., 1960, с. 99.

** Твърде рязък е отзивът на проф. Милетич за тая книга на Янко Сакъзов. — Бълг. преглед, 1898, кн. 2, с. 122.

*** В този пункт одобренията му съвпадат с тези на проф. Милетич.

**** Към режима на Стамболов Маринополски е изключително отрицателно настроен. Това неприязнено чувство е уловимо особено във фейлетона му „В междупарствието“ (1898).

ства на симпатия и сърдечна топлина към „страданията хорски“. А близостта му до естетическите възгледи на руските революционни демократи* му позволява към края на първата част от своята брошура почти като в дефиниция да изрази разбирането си за художествено творчество: „Значи литературата не е нищо друго освен страна от човешката действителност, в която най-силно се усеща веянето на обществения дух (разр. моя — С. И.)“.

Демократичните и народническите позиции не са обаче достатъчно здрава основа, през призмата на която да се оценят задълбочено автори с по-противоречива творческа съдба като П. Славейков, К. Христов, Ст. Михайловски — че и праволинейния Вазов. Само затова, че народният писател казал на интелегенцията да сее гори, народникът Маринополски остро отсъжда, че умът му бил малко буден, че при неговото творчество се задържали само охолните. Става ясно, че амбицията на Маринополски не е да напише история на литературата след Освобождението. В един обем от 40 страници неизвестният учител от Враца не може да направи пълен разбор на литературния процес, както правилно забелязва в рецензията си и проф. Милетич. Подзаглавието на брошурата: Общи бележки, цялостният ѝ дух и съдържание говорят, че тя има проблемен и полемично-дискусионен характер. Маринополски пледира тезата за изкуство, което да разработва специфичните за нашата социална действителност проблеми. Като народник той мисли, че те ще насочат писателя към устремите на интелегенцията за спасяване на човечността, истината и народните идеали.

Във втората част на книгата най-ярко са разкрити възгледите на автора за критиката и литературата, за тяхното състояние и предназначение. Там са набелязани повечето черти на бъдещата му критическа програма като полемист, неговият път към „Критици“. По време на двегодишния си престой в Лайпциг (от есента на 1895 до 1897 г.) Маринополски е усетил проявленията на някои декадентски модни течения в съвременната немска естетика. Особено са го отблъсквали нормативната естетика и философията на Ницше.** Тогава може би той е решил, че трябва да търси форми, чрез които още в края на 90-те години да пресече тяхното отражение у нас. Още тук, преди „Критици“, авторът воюва срещу прокрадващите се изяви на естетизма в критиката. Дори изненадва това, че един толкова млад литератор пише така за критиката: „Не учени въздишки са нужни на читателя, а здравият критерий на ценител, чието призвание да бъде превъзпитанието на читателя за живота в обществото — посредством анализи и критически оценки.“ Още преди новите естетски търсения в Германия да са намерили отзвук у нас, в духа на естетическите принципи на Белински той с тревога разсъждава над въпроса, доколко литературата е животворна сила, критиката дали я превръща във фактор за развитието на обществото. А това не е малко! Още в тази своя първа книга той се занимава с проблема, възнувал го после през целия му път на критик — достатъчно ярък ли е социалният елемент в литературата ни, дали не се отдалечава тя от новите потребности на духовното ни развитие, прави ли я социалното „висша ръководителка на живота“, както учи Белински.

Все във връзка с тая концепция за художествено творчество Маринополски гради и критическата си програма. И забележително е, че такава социална и дълбоко демократична платформа търси критик, който на една скамейка със Славейков е слушал лекции на немски професори, изучавал е немска естетика и европейски литератури! Славейков, д-р Кръстев и П.Ю. Тодоров като възпи-

* Тях той чете още преди да е отишъл в Лайпциг, през 1893 г., когато е в София. А на Белински често се позовава, особено в „Критици“.

** Весело си с автобиографичен характер „Червеноризец Храбър“ (Ден, бр. 2420, 24 ян. 1911) той споделя, че в Лайпциг жадно е чел руските писатели, а от западните — главно Волтер и Русо.

таници на неокантианството, увличани от някои представители на немската нормативна естетика, говорят за литература, неангажирана от „злобите на деня“. Без да разбере дълбоката причина за това тяхно „бягство“ от обществените проблеми, Маринополски и сега, и по-късно води борба — от страниците на редактираното от него в Търново сп. „Звезда“ и през 1906—1907 г. от подлестниците на в. „Ден“. Критик, който стои далече от интересите на „читающия свят“, на „тълпата“* полемизира Маринополски, често изпада във фразьорство и празнодумни хвалебствия, дори влиза в противоречия със самия себе си.

Връзките на провинциалния учител Маринополски с народа,** верността му към някои естетически постановки на Белински го задължават решително да се противопостави на прокарваната от критиците в „Мисъл“ теза, че само интуицията и пълното освобождаване на личността от „видимата“ действителност укрепвали таланта. Разумът, здравият разум — полемизира Маринополски, създава „пленителните мелодии на живота“. Под стрелите на иронията му често попада К. Христов. Във времето, когато нашата интелигенция упорито търси мястото си сред народа, пише той, поетът на въздишките мечтае за вино и жени и „като намира българските моми некрасиви, ходи да се либи с италианките“.

Маринополски не е първият, който жадува за етична критика, която да не развърта талантливите писатели. Нито пък той първи призовава критиката да стои далече от големите хвалебствия и отрицания, особено когато са родени от лични чувства. Но той е сред малцината критици през 90-те години, който в своята книга непрекъснато акцентува върху искреността на оценявания като най-съществена страна от неговата етика. За мотото на книгата му е послужила мисълта на Сервантес: „Бих предпочел да отрежа пръстите на десницата си, за да не пиша никак, отколкото да напиша макар един ред, продиктуван от ниски чувства.“

Маринополски често подчертава — не само за тонуса на полемиката, — че може да не е прав с някои свои размисли. Но винаги е бил сигурен, че е искрен и като критик никога не е защищавал предвзети тези. Още във втората част на студията си той перифразира едно популярно съждение на Толстой за литературата. Перифразата звучи така: ако за писателя са необходими три неща — първо, второ и трето все искреност, на талантливия критик е нужно и нещо четвърто — още един път искреност. И, както се вижда от тази студия, оценките на Маринополски за писатели като Вазов, Славейков или д-р Кръстев са твърде спорни. Но винаги е бил искрен, верен на себе си — качество, което е в еднаква степен и преимущество, и слабост, особено когато езикът му става твърде злъчен.*** Една искреност и категоричност, че здравите устони на изкуството са заложени с а м о в реалистичното изображение на народния живот, е основата, върху която Маринополски като полемист гради непримиримата си борба срещу модните увлечения, чужди на историческите традиции на нашето реалистично и демократично по дух и съдържание художествено творчество.

* Отсега е необходимо да уточним, че „тълпа“ и „фасулковци“ са характеристики на Славейков не за обикновените хора, нито за народа ни като цяло. Така той нарича полуобразованите читатели, лумпениинтелигенцията у нас.

** Маринополски е бил гимназиален учител в провинцията почти до смъртта си. Учителствувал е във Враца, Ловеч, Г. Оряховица, Плевен, Белово, Нови пазар, Карлово (по Ив. Богданов, цит. кн.).

*** По-късно Маринополски стига дори дотам, че почти отрича „Кървава песен“, а и за „Сън за щастие“ говори с не дотам прикрита ирония.

До „Критици“, през времето от 1898 г. до 1910 г., Й. Маринополски доизгражда кредото си като поддръжник на реалистичната критика и защитник на социалното изкуство. Затвърждавайки позициите от първата си книга, той непримиримо и страстно воюва за художествено творчество, което да е непримиримо към пошлите явления в общественно-икономическия ни живот. Той вижда, че „опошляването“ е заляло много сфери на духовния ни живот: литература, журналистика, учебно дело, медицина. В една своя полемична статия през 1910 г. той убедено твърди, че един ден художникът Ал. Божинов ще бъде изучаван. Но като общественик-демократ Маринополски е недоволен, че до тоя момент с карикатурите си Божинов не е осмелял монарха Фердинанд — немца, който на всеослушание твърди, че е „дробът, с който диша българският народ и всичко хубаво в България е дело на неговите ръце“². Не е удовлетворен полемистът Маринополски от произведенията на талантливия карикатурист, защото сатирико-критическото отношение на българската интелигенция към дворцовия режим все още не е залегнало в цялостното му творчество.

През тия години като участник в борбите срещу проводниците на естетизма убедеността на Маринополски в неизчерпаните възможности на реалистичното изображение още повече укрепва. В отричането на „Мисъл“ обаче той стига до крайности. Злъчта на полемичния патос му пречи да види, че зад драстичните нападки на Славейков и д-р Кръстев към някои талантливи писатели е стоял техният висок критерий за изкуство и благородният им стремеж чрез националните си черти българската литература да се издигне до „общочовешкото“ и писателите, задълбочавайки битово-психологическата линия в изображението на българския дух и национален характер, да мерят достойно ръст с европейските.

Резкият тон на неговите статии и бележки насочва вниманието на читателя както върху някои противоречиви становища на двамата критици от „Мисъл“, така и върху методологическите недостатъци в критическия отдел на списанието им. По страниците на „Звезда“ отделни броеве на списанието той рецензира, убеден, че участва в една принципна борба срещу проявленията на нормативната естетика.

Маринополски не споделя отрицателните оценки за писателите от Възраждането. Пък и да е бедна досегашната ни литература — опонира критикът на „Звезда“, — ние трябва „да треперим любовно над нея, да поемаме и най-малките движения, които тя е създавала“³. Той призовава всички, не само критиците от „Мисъл“, да разглеждат художествени произведения и от български автори, да предизвикват дискусии върху тях. Искрено недоволство съдържа репликата му: защо управлението на фонда „Иван Вазов“ вече втора година не присъжда награда за най-хубаво българско произведение.⁴ Нескрито е негодуването му към „Български преглед“ — списание, което той е склонен да преименува в „Чуждестранен преглед“, тъй като в мартенския му брой от 1900 г. три от четирите рецензии са за чужди автори. Но Маринополски не иска и прибързани оценки за нашите автори. С основание той нарича „плитка и злополучна“ мисълта на благосклонния рецензент от „Летописи“ К. В. (К. Величков), че „Смутно време“ от Д. Т. Страшимиров се родее с „Анна Каренина“.⁵

От начина, по който в статии, рецензии и в първата си книга Маринополски защитава и обвинява, разбираме, че критико-полемичният дух у него зрее и чака своето проявление в „Критици“.

Убеден, че д-р Кръстев обича списанието си и желае да го направи „мило на читателя“, че „Мисъл“ е „най-доброто ни списание“⁶, Маринополски не одобрява непостоянното му отношение към руската литература. Необходимо е —

* Подобно е отношението на Д. Благоев към романиста Д. Т. Страшимиров. Вж. Ново време, 1901, кн. 12.

възкликва той — с повече любов да се говори за културата на тая земя, „която е оживяла в сърцата на всички нас“, повече и с по-голямо разбиране да се пише за знаменитите произведения на Толстой „Анна Каренина“ и „Война и мир“, за Чехов, Горки, Пушкин, Лермонтов, Некрасов; за безпримерното по значението си явление в съвременната руска литература — романа на Гончаров „Обломов“. Още в първата реплика на Маринополски срещу редакторите на „Мисъл“⁶ откриваме недоволството, че в списанието е отпечатана познатата ни посредствена статия на Д. Т. Страшимиров за влиянието на руската литература върху българските писатели.

С доста статии той застава против някои преценки на „Мисъл“ и за наши писатели. Известно е, че и четиримата уважават Ал. Константинов като личност. Но се знае също, че от „Мисъл“ водят началото си и неверните постановки за образа на Бай Ганьо. Там за първи път се пише, че Алековият герой „не бил художествен тип“ и произведението не издържало „никакво сравнение с творенията на великото световно изкуство“, а естетическата култура на неговия съдател била „посредствена“⁷. Като д-р Кръстев и Славейков мисли, че единствено цикълът „Разни хора, разни идеали“ превъзхожда „опитите на редица европейски фелетонисти“⁸.

Като полемист Маринополски се е спрял главно върху недостатъците, от които не са лишени студиите на Славейков и д-р Кръстев за А. Константинов. Но по-същественото е, че той задълбочено е вникнал в идейно-емоционалното съдържание на „Бай Ганьо“ и от по-други мирогледно-естетически позиции седи за героя на Алеко. Нескритото възхищение от книгата произтича от разбирането му за Бай Ганьо като съдържателен социален образ на българина:

„Няма дума в нашата книжовна реч, която да говори толкова много, както думата „Бай Ганьо“, съдържание на която даде Алеко. В нея бе събран всичкият гн ой на нашите общества в рани и нам предстоеше да се очистиме от тоя гной. . . (разр. м., С. И.).“⁹ Задачата на писателя е била да води борба с байганьовщината, а не да я утвърждава като национална черта — заключава Маринополски. Тези и някои по-късно изказани мисли за творческото наследство на А. Константинов¹⁰ ни дават основание да приемем, че Й. Маринополски е от първите критици-демократи, който две години след оценката на Благоев също вижда Алековия герой като изразител на определени обществени и социални явления на епохата.

Славословейки най-често себе си, за редакторите на „Мисъл“ и Елин Пелин не отговаря на изискването за „художник от нов тип“. Безусловно отричайки или утвърждавайки свои любимци, разделяйки писателите на „художници“ и „нехудожници“, те не признават дарбата у селския белетрист, отпечатал през 90-те години най-хубавите си разкази. За д-р Кръстев Елин Пелин не притежавал „художническа работа и литературна култура“¹¹. Но все пак през 1905 г. в кн. 2 на „Мисъл“ той отпечатва една рецензия на Маринополски, в която се говори със симпатия за селския белетрист. Коментарът на „Лудата“, „На браздата“ и „Андрешко“ цели да докаже, че в тия произведения са разкрити чертите на българския национален характер — респ. нравствената издръжливост на селския труженик.* Критикът е стигнал до верния извод, че Елин Пелин се е спял със своите герои, със селянина, с н а р о д н и я живот и е виждал хумора като неизменна добродетел на българина.

Правилно мисли Маринополски, че причините, които са попречили на д-р Кръстев да осветли вярно поетическото творчество на Ботев, са и от мирогледен и методологически характер, че те не се свеждат само до желанието на кри-

* Един от фактите, който говори, че д-р Кръстев е допускал в списанието си и мнения, които не се покриват с неговите.

тика да изравни Славейков с Ботев и да го представи като единствен негов наследник. Маринополски е разбрал, че възпитаникът на немската нормативна естетика може прецизно да класифицира чувствата в Ботевата поезия на социални и индивидуални,¹² но не може да види общото в психологическата им основа — устремения, настръхналия Ботев. Той подчертава, че никъде в обширната си студия д-р Кръстев не е употребил думи като „борба“, „бой“, „бойци“.¹³ А за Маринополски Ботев е преди всичко „борец за народни правдини и борческото чувство е неговата стихия (разр. на Й. М.)“. Няколко години по-късно, полемизирайки с Дебелянов, който в „Звено“ (под псевдонима Д. Д.) твърди, че Ботев и Алеко били надживени, той заявява:

„Нима милитаризмът и бюрократичният дух на новото време не са нови и опасни врагове на свободата и правдата? Нима един народ, който отхранва в пазвата си отровни змии, нима този народ не се нуждае от апостоли на правдата и свободата? Идеалът за свобода е слънцето, което стопля и оживява душите; този идеал никога няма да загуби значение. . . Нашата литература ще се развива дотолкова, доколкото нашите писатели ще обичат правдата и свободата; доколкото ще чувствуват позора и славата на своето време. Без да сме пророци, можем да предскажем, че ако на нашия народ му е писано да роди нови великани в литературата, тези великани ще бъдат служители на правдата и свободата у нас.“

Става ясно, че за един период от десетина години Маринополски се утвърждава като безкомпромисен привърженик на реализма и на социалното изкуство, което да е обусловено от конкретната историческа действителност с нейните социално-икономически и нравствено-философски компоненти.

3

Единодушно е мнението на десетина рецензенти, че първата у нас полемична книга на Маринополски „Критици“ е явление в културния ни живот през 1910 г. Веднага след издаването ѝ тя предизвиква много и шумни спорове, оживени разговори в печата, поражда редица оценки и изводи за равнището на литературната ни критика и за творчеството на отделни писатели. Някои от рецензите още не са включвани в научно обращение.¹⁴ Всеки отзив, дори най-отрицателният, отбелязва достойнствата на автора на „Критици“ — искреност, смелост, добросъвестност. Немотивирано е мнението на Елегич от „Съвременна мисъл“, че това произведение служело на девиза: „Сега му е времето!“, както и на Алб. Гечев, че с напълно неприязненото отношение към авторите критикът е „обезличил безразсъдно всички български писатели“. Защото „Критици“ не е книга на партизански страсти с прицелен фокус писателите от „Мисъл“, а принципна защита на литературни и естетически позиции. Намираме също за нелишен от пристрастия изводът на Гр. Г. („Бълг. сборка“), че Маринополски е отправил нов и справедлив протест срещу Славейков и д-р Кръстев. Защото авторът на „Критици“ в доста моменти от книгата си се отнася с уважение към четиримата от кръжеца.

Внимание заслужават три от по-големите рецензии за книгата, писана по думите на автора ѝ „с кръвта на сърцето“: на Исаченко (Исак Наимович), М. Генов и Вел. Йорданов. И тримата изрично подчертават, че на аргументираните изводи на автора за развоя на съвременната литература и критика не прилягат повърхностните, изказани в кратки публицистично-памфлетни ескизи оценки за Михайловски, за „Хайдушки песни“ на Яворов, за Влайков и А. Страшимиров. Авторитетните рецензенти обаче наблягат на заключението си, че Маринополски е извършил строг и безпощаден разбор на критическата дейност на д-р Кръстев и се е спрял на „неподхванатата досега тема за критика П. П. Славейков“.

Наблегнато е и на това, че критикът се е отнесъл добросъвестно към „криволъчестите“ възгледи на двамата критици от „Мисъл“. Прямота, искреност, откровеност, смелост, заинтересованост за съдбата на съвременната литература — това са най-честите характеристики на рецензентите. На едно становище са те и по езика на автора — лек, четивен, образцов.

М. Генов и В. Йорданов одобряват книгата на Маринополски, защото, като отхвърля някои крайни естетически постановки и оценки на критиците от „Мисъл“, той е признал и техните заслуги. И особено на д-р Кръстев като наш пръв професионален литературен критик, който се е заловил „да даде подробни и мотивирани отзиви за произведения на наши писатели“. „В историята на литературата — е наблегнал Маринополски — д-р Кръстев ще бъде отбелязан като създател на нашата литературна критика.“* Същевременно авторите твърдо подкрепят Маринополски за отрицателното му отношение към Славейковите крайни и противоречиви естетически позиции и оценки.

Важно в трите рецензии е, че там се уточняват някои от въпросите, разглеждани от Маринополски. Ис. Наимович например доизяснява причините за непоследователността в литературните разбирания на д-р Кръстев. С основание той допълва, че те не се дължат само на неговата нескромност или неискреност, както е заключил Маринополски. Д-р Кръстев, пише Наимович, се е придържал ш а б л о н н о към субективно-идеалистически естетски принципи, игнорирайки процеса на художественото творчество от връзката между писателя и социалната среда. Но Наимович е стигнал до крайност с твърдението си, че методът на критиците от „Мисъл“ не бил научен и тяхната школа имала съществени недостатъци, отдалечаващи я от научната литературна критика.**

В. Йорданов мисли като Маринополски, че д-р Кръстев не е оценил задълбочено Ботев и Ал. Константинов. Той става дори невъздържан и злъчен, като твърди, че редакторът на „Мисъл“ нямал „поглед и похват на критична анализа“. . . и неговото дело за българската критика отдавна е свършено“. Но Йорданов е съвсем на прав път, когато се отделя от Маринополски и заявява, че каквито парадоксалности и непълноти да се срещат в Славейковите писания, те са творения на „силна поетична душа“, плод на „мощно вдъхновение“. В. Йорданов е направил важно то разграничаване между поета и критика Славейков, като същевременно е усетил и единството: критическите статии позволяват да разберем добре поета Славейков.***

Съществен момент в рецензията на Йорданов е и защитата на Ст. Михайловски от някои съвсем неоснователни нападки на Маринополски. Още през ония години за него Михайловски е бил „философ-поет. . . , открил пред нас хоризонт от възвишени чувства и мисли“, а не празен дърдорко, както се е изразил авторът на „Критици“. Такова твърдение, пише В. Йорданов, не може да има критична стойност.

Съвременно звучат и заключителните думи в рецензията на Исаченко, че поддръжникът на реалистичната критика Маринополски, схванал, че литературата „има огромна социална роля. . . , с книгата си улеснява задачата на марксиста литератор-критик“. Самият Маринополски е нарекъл книгата си социалистическа, смятайки, че в нея е прокарана мисълта „литературата да подпомага общественото развитие, да действа за осигуряване човешко съществуване на работническите маси“¹⁵. Но ще е пресилено днес да приемем за социалисти-

* Д-р Кръстев като литературен критик. — В: Й. Маринополски. Критици. В. Търново. 1910, с. 7. Нататък всички цитати от книгата ще се сочат само с номера на страницата, от която са взети.

** Това мнение б и имало някакъв смисъл, ако Исаченко е конкретизирал кои са тия „съществени недостатъци“.

*** Така мисли и проф. Ст. Каролев. — Жрецът-воин. С., 1976, с. 170—171.

ческа тая книга. Маринополски е своеобразен литературен критик — полемист и предимно там са заслугите му в борбите срещу навейте на естетизма през първото десетилетие на века у нас.

* * *

Едва ли Маринополски не е съзнавал, че трудът му ще предизвика такова раздвижване сред литературните среди. Обратно, убедени сме, че такъв е бил замисълът на полемичната му книга. Участвувал активно в литературния живот, с опита на автора, познат вече с две книги и с десетки рецензии, отзиви и реплики в периодичния печат, 34-годишният литератор е преценил, че с новата си книга трябва да даде по-обобщен израз на дейността си срещу някои деформирани литературни нрави, нарушаващи взаимовръзката между изкуството и обществото. Запознал се обстойно със значими представители на реалистичната естетика и на индивидуализма, в „Критици“ той събира най-същественото от онова, което е издал досега, включвайки и две нови, обобщаващи студии — за д-р Кръстев и П. Славейков като литературни критици. Твърда е увереността му, че с такава книга той трябва да бъде посредник между талантливия писател и публиката, че е призван да изгражда нейния ръст, да е стожер срещу такива модни противоречия, които биха отдалечили създателя на художествени ценности от социално-демократичните устои на живота у нас. Продължителната агония и спирането на най-доброто българско списание трябва да бъде поука за писателите и критици. И особено прокарваните от сътрудниците му тенденции през последните години: за непопулярността на изкуството, за личността на олимпиаца-художник, за отделянето на формата от съдържанието с превес за „определящата“ форма, за отдалечаването от заветите на руските писатели и критици Белински, Добролюбов и Чернишевски, за независимостта на писателя от никаква школа-катехизис и пр. Тия възгледи атакува Маринополски — страстно, неотклонно и непримиримо. На тая задача са подчинени съдържанието и композицията на „Критици“. Самата структура на книгата е такава, че само 3 от 13-те заглавия не се отнасят пряко до литературната дейност на д-р Кръстев и П. Славейков. Авторът не може да изясни многостранно художествения прелом в литературния ни живот, който се стремят да извършат критиците от „Мисъл“. Поставяйки рязка граница между критическата дейност и литературните домогвания на Славейков, той не вижда своеобразието на художника, неговото истинско място в националния литературен процес. Такава задача се е оказвала непосилна години наред за литературната ни наука.

* * *

В половината книга (над 100 страници) авторът разглежда действително „неподхващаната“ тема за литературния критик П. Славейков. И днес можем да твърдим, че Маринополски, неговият пръв опонент, е обективен, когато уточнява кои са противоречивите му съждения като критик.¹⁶

Поезията на Славейков не е подложена на анализ, макар в един или друг план да се оценява „Кървава песен“,¹⁷ да се споменава цикълът „Сън за щастие“ или някои от неговите есета. Както бе казано, тук е голямата методологическа грешка на автора. Той идентифицира творческата практика с теоретическите съждения на критика Славейков. Обект на неговите проучвания са главно противоречията: във възгледи, преценки, мисли. Те днес вече никого не учудват. Но Маринополски е първият, който с „Критици“ насочва вниманието на писателите към тях и ги откроява, правейки опити да намери корените им, да фиксира точно годините на настъпилите промени в творческото съзнание на видния

ни писател и критик. Тук трябва да търсим достойнствата на тая нашумяла книга, която бихме обезличили, ако искахме от автора ѝ да анализира многостранно делото на писателя, търсещ „свой реализъм“, както пише Ив. Сарандев. Маринополски като полемист цитира, съпоставя и наблюдава на взаимно отричащи се становища в критическата практика на Славейков, чиито амбиции са да бъде методолог-трибун в естетиката. Анализите на дейността на Славейков в „Критици“ целят да събудят **р а з м и с л и**, които да станат основа за изводи върху съвременното състояние на българската литература в едно наистина тревожно време, когато у нас намират пролуки индивидуалистични и други естетски модерни влияния, които се силят да я отдалечат от чаканите свое решение социални проблеми. Един полемист като Маринополски не би могъл академично да изследва, за да произнесе вярна присъда за противоречивите съждения на критика Славейков. Към такова мислене той няма предразположения.

Най-голямо място в разборите си Маринополски отделя за отхвърляне на Славейковата теза за „тълпата“ и „публиката“. В първата студия от книгата си („Пенчо Славейков преди и сега“) с доста примери той се стреми да уточни дори годините на значителните завои на Славейков. Точно тук обаче Маринополски е допуснал най-голямата си методологическа грешка. Изобилстващите категорични присъди, противоречиви мнения и оценки насочват критика към трудната задача да очертае точно техните координати. Той открива и цитира изказването на Славейков в „Мисъл“ (1895, кн. 4) за изкуство, по форма и съдържание **п р и г о д н о** за възприемане от читателите, за да му противопостави изненадалото го ново съждение от 1906 г.:

„Какво ще каже нашият читател за нас, това не е особено интересно; това интересуваше нашите предшественици, които слизаха при своите читатели и изравняваха културните си интереси с тяхната душевна нищета.“

Както подчертава Ст. Каролев, Славейков не разбира диалектиката в отношението: читател — писател, изкуство — публика. Заел позата на индивидуалист, той много често е издигал девиза: „Против читателя!“. Върху тия отстъпления и вариращи позиции на критика акцентува Маринополски. И той воюва като че ли срещу свой личен голям враг, особено когато в предговора към Яворовите съчинения Славейков е уязвявал поета, подчертавайки, че идеалът на талантливия художник е различен от идеала на обикновените хора.

Остро реагира авторът на „Критици“ и когато Славейков набляга върху някои душевни противоречия („раздвоеността“) у своя обичан учител Хайне,* за да подкрепи тезата си, че немският поет мразел „тълпата“. С цитати от последния том на „Пътешествия“, „Романтическата школа“ и от предговора към поемата „Германия“ той доказва, че немският поет е обичал угнетените и е прославял борбите им срещу експлоататорите и привилегированите съсловия дори когато като сатирик е бичувал недостатъците в обществения живот и в характера на хората:

„С това оръжие — сатирата, си служеше Хайне в своята борба за доброто на страждущето човечество. Той притежаваше едно игриво въображение и умение да изобразява тъй опако гнетущите явления в обществения живот, щото будеше, пък и сега буди у своите читатели чувство на облекчение, което най-често се разрешава със смях. Четенето на Хайне е едно велико наслаждение на всяка гнетена от несправедливостта душа. Ето защо Хайне има толкова почитатели в образования свят...“ (99).

Елитарният предговор към второто издание на Яворов е дал известни основания на Маринополски да нарече омразата на Славейков към читателя тогава „сатанинска“. Защото критикът, увлечен от модни тези, говори с пренебре-

* Маринополски дори е превел „Към историята на религията и философията“ от Хайне.

жение за читателя, че търсел социалната поезия — „спукана цигулка“ и че е способен да оцени най-важното — формата на Яворовия стих. Знаем, че още в „Звезда“ през 1900 г. Маринополски приветствува появата на поета като „изгряващо светило“, защото е бил отзивчив към страданията на другите и с „Арменци“, „Заточеници“ и „На един песимист“ е стоял близко до народа, обичал е човека от низините и тъкмо затова за него е бил „най-голямата надежда за нашата поезия“¹⁸. Той резервирано приема по-късните стихотворения на Яворов от „Безсъници“, не дава положителна оценка особено на „Хайдушки песни“, сметнал, че поетът вече се е отдалечил от революционно-борческите идеали на своя народ и от неотложните му за момента социални проблеми.

Все във връзка с тая временна теза за изкуството и читателя Славейков остро е атакуван от Маринополски заради нелепата му мисъл за Ботев: родството му със сиромашките душици на своите съвременници го карало да се облизва от удоволствие и да стане „отстъпник от своя идеал“. Неговото негодуване срещу такава оценка става патетично:

„Ботев, всяко чувство, всяка мисъл, всяка реч, всяко дело на когото носеха печата на една индивидуалност, цялата духовна природа на когото беше проникната от един идеал — да се бори с душманите на народа, Ботев, който се задъхваше от усилие да влее в душите на съвременниците си както своята вяра, тъй и своята саможертвувателност, Ботев, огненото слово на когото като бич стряскаше апатичните българи и ги тласкаше в редовете на борбата; Ботев, който понесе на плещите си делото на цял един народ и стана негова жертва — тоя същия Ботев се бил облизвал от удоволствие да се побратимява със сиромашките душици на своите съвременници, той бил отстъпник от свой идеал!...“ (119).

Маринополски е запознат с „естетическия манифест“ на Славейков: „Българската поезия преди и сега“. И сигурно му е допаднала неговата клетва за вярност към „нашата дивна народна песен и всичко, що е откърмено от нея“. С раздразнение се пита той защо след това Славейков е нарекъл създателя на дните ни песни „народ от вдобичени хора“. Като опонент на Славейков той не е могъл да долови, че зад неговите маниерно заострени и фрапиращи със стила си фрази се крие различно съдържание и на понятието „тъп“, и на „свободната, независима личност“ на твореца, и на тезата: „фасулковци в ума“. Той не е могъл да прозре, че отчуждението от обществото и призивът към художника за самота и независимост е „плод горчиво сладък на буржоазната епоха“ (Ст. Каролев). За него само две са причините за лутанията на Славейков по въпроса за читателя и публиката: механичното пренасяне от Германия на чужди идеи и временните настроения, които също играят роля в неговата критическа дейност. И двете твърдения на Маринополски не са лишени от основания. Но поставяйки акцента само върху тях, той пропуска други сложни и противоречиви влияния и реминисценции, които са съществени за оня Славейков, който все търси нови пътища за художественото съзряване на нашата литература. Така можем да си обясним наличието на резки, но наситени с благородство интонации, когато Маринополски защитава читателя. Тяхната пламенност буди възхищение:

„П. Славейков е престанал да вярва, че у всеки човек, макар и в зародишно състояние, креят възвишени чувства, че който поет не умее да стори това, не заслужава внимание... Излиза, според новото учение на Славейков, че днес има две породи хора: едните — родени да се ваят в калта, а другите — избрано малцинство — да летят в небесата...“ (53). Увлечен от патоса на полемиката, Маринополски не е могъл да разбере, че Славейков не желае изкуството да се отдалечи от обикновения човек. Това той е доказал и с най-хубавото от творчеството си. Славейков е търсил резки езикови форми, чрез които да изкаже своята неприязън към духовно безличните, които са се причислявали към „елита“ на държавата и нацията.

Маринополски желае да проследи и промените в отношението на Славейков към „модерната“ поезия. Отново той цитира негови мисли, наистина „взаимно изключващи се“. Говори за навеи на концепции от Фалке и Демел („Мисъл“, 1902 г.), за да докаже, че Славейков не се задържа на една и съща позиция и позира в оценките си за модерните писатели. На това твърдение днес не може безусловно да се вярва, защото преходът от един възглед за модерно изкуство към друг, от защита на реализма към възхвала на всяка модерна форма и подход на изображение при Славейков не е нито „мълниеносен“, нито „лишен от болежки“, както френетично отсъжда той. Модерният възглед за изкуство „само за себе си цел“ е дълбоко изстрадан от Славейков; той е плод на обществените и социално-политическите движения у нас. Недоволен от власти, партии и от техните безлични програми, като естетик той мисли, че „само мъртви фрази изригват ония, които живеят в политиката“. В тоя смисъл лишено от елементарни доводи е твърдението на Маринополски, че Славейков бил хранил симпатии към царските демократи.

Общественото съзнание на П. Славейков винаги е реагирало и на някои отрицателни порядки в културната политика на българската държава. Но повлиян от нищезанството, в своите изказвания за литературата той прокарва тезата за „олимпийската“ незаинтересованост на твореца, който трябва да се вслушва единствено в своя вътрешен глас. Възпитаникът на руската критика Маринополски осъжда противоречивите съждения на Славейков и по тоя проблем и го вини, че „с пяна на уста“ призовавал поета да не пее за другите, а „за своя радост и тъга“, както с познатия ни маниерен стил той е заявил в „Българската поезия преди и сега“. Писател, който уважава себе си — разсъждава в същата студия П. Славейков, не трябва да престъпва прага на никоя школа. Неговият „олимпиец“, освободил се от „гнета на тирани и авторитети“, е настроен особено отрицателно към Вазовата реалистична школа. Маринополски не е разбрал, че и отрицателното отношение на Славейков към Вазовия реализъм, и бягството му от всякакви школи-катехизиси и направления представлява само израз на стихийния бунт у неговия „олимпиец“ срещу рутината и творческите ограничения, които биха стеснили мирогледно-естетическия кръгзор на даровития писател.

Невинаги в полемично-дискусионен план Маринополски подчертава непоследователността в мненията на Славейков за поетическата форма. Правилно е забелязал той, че Славейков често се е вслушвал в гласа на темпераментния защитник на „чистата форма“ Йоханес Фолкелт. Той, както пише Ст. Каролев, внимателно е чел и често е подчертавал съжденията и доводите на своя професор. Маринополски като последовател на Белински силно е смутен от такова твърдение:

„За формата на поетическите произведения един път П. Славейков е писал, че тя е важна дотолкова, доколкото говори на сърцето, а друг път по същия повод ни уверява, че не е важно какво ще каже формата на сърцето, че формата е важна сама за себе си“ (55). Маринополски не стига обаче дотам категорично до извода, че Славейков не възприема тезата за изкуството като „чиста форма“, след като в творческата му практика никъде не можем да открием бягство от „човешки значимост“¹⁹.

„Ти обърни към себе си лице!“ — такъв е новият девиз на Славейков, синтезиран поетично в стихотворението му „На кръстопът“. „Към себе си!“ — тази нова аксиома за гравитиращия към естетско-индивидуалистичните концепции за изкуство литератор включва и мисли за самовглъбяването в творческото „аз“ като бягство от шума на делничните битки, за което вече стана дума. Но тоя призив означава и нещо друго — утеха в тъгата, в самотата, в размисъла за смъртта — като извор на философско настроение и мъдрост. На това естетско-инди-

видуалистично съждение Маринополски противостои най-рязко, особено когато Славейков се мъчи да докаже своята теза с наблюдения върху руската литература — и то върху поезията на Пушкин. Той напълно подкрепя руските критици, че Пушкин е жизнерадостен, а не тъжен поет. На мнението на Славейков, че през последните години от живота си руският поет е писал само песимистични стихотворения,²⁰ Маринополски опонира с проникновения си анализ на конкретни негови творби, писани през тоя период. Така той мотивира своето становище, съвзвучно с постановката на обичайния Белински:

„Елегиите на Пушкин са израз на светла скръб; тъгата в тях не гнети душата, а лекува раните на сърцето. . . През последната година Пушкин с възхищение говори за приятните страни на живота; за природните красоти, за създаванията на изкуството, за молитвата, говори ни за своето безсмъртие. В двата случая пък, когато преживява нерадостни минути, поетът преодолява скръбта си. . . с болка на сърце мисли за гроба, особено в „Станси“ („Вървя по улиците шумни“)“ (63).

Маринополски е прав, че естетско-формалистичният подход не позволява на критика да изгради вълнуващ портрет на писател, да открие живото, онова, което наистина вълнува в художественото произведение. Явно, за да ни убеди в това, той включва в книгата си коментар на големи откъси от рецензията на П. Росен за „Сън за щастие“. От тая рецензия наистина не става ясно какво е отношението на критика към Славейковата сбирка — приема ли я или я отхвърля.

Изразът на Славейков: „Наследниците на Белински като Чернишевски и Добролюбов много способствували за руската литература, макар и немалко да са ѝ напакостили“ от студията му „Българската поезия. . .“ за Маринополски е повод за размисли върху естетическите възгледи на своите учители (123—129). Повлиян от Фолкелтовия възглас за художествено творчество без обществени тенденции, Славейков се е произнесъл наистина полупрезрително за Чернишевски, което задължава Маринополски да му припомни моменти, разкриващи основната концепция на дисертацията му „Естетическите отношения на изкуството към действителността“: „... Сферата на изкуството обема всичко, което интересува човека в природата и в живота. Възпроизвеждането на живота е общият характерен признак на изкуството, то е неговата същност. . .“ (126—127).

Маринополски повтаря твърдението от първата си книга, че Славейков и сега „детински крета подир гениялния безумец Ницше“. Това мнение, огледавано от позициите на днешната литературна наука, е лишено от основания. Но който и да е критик тогава, във времето на всеобщото опиянение от Нищевата философия, не би могъл да види каква дистанция съществува между българина—демократ и хуманист и прославящия силната личност немски философ; не би преценил каква пропаст дели някои негови възгледи от човеколюбивите и демократични идеи в литературното творчество на Славейков. И Маринополски естествено не може да бъде естетикът, който да стигне до такива прозрения. По-важно е да видим как през 1910 г. един учител-демократ мисли за Ницше, как в статията си „Пенчо Славейков за Ницше“ откроява неговите достойнства като философ:

„Съчиненията на Ницше са една апология на личността, на свободната, на оригиналната, на даровитата, на мощната личност. Дело на един силен дух, на един философ-художник, произведенията на Ницше възкресяват сподавени пориви в душата на четеца, дават тласък на колебаещия се, помагат на самопознаването на оновова, който търси себе си. Духът на Ницше е едно благодатно появяване за зрееене на талантите. Мнозина от съвременните писатели в Русия и на Запад дължат на тоя великан своето възраждане!“ (193).

Същевременно още тогава, в ония години на всеобщ възторг от Ницше Маринополски е забелязал редица слабости на неговото учение. Той подчертава, че Ницше не е трезв мислител, че е размътлил умовете на хиляди свои читатели и наред с хубавите му съждения за човешката личност и за красивото в живота е изказал някои несъстоятелни мнения за духовните нужди на „малките хора“.

Маринополски е изпреварил почти всички свои съвременници с прозрението си, че Ницше унизява разума и славослови безумието, а любовта към ближния преценява като робско самочувствие. Той правилно е схванал антидемократичната и античовешката същност на Ницшевата философия:

„Ницше ругае демократите и социалистите, защото мисли, че те подготвят един режим, в който няма да има простор за силната личност. П. Славейков също тъй отправя стрелите си срещу нашите демократи и социалисти — едничките хора, които вършат подвизи, за да създадат условия у нас за виждане на личността, дори с риск, както учи Ницше, да си счупят главите за постигане на великото невъзможно...“ (195).

Маринополски е сред първите отрицатели на Ницше, който предупреждава, че към неговите проповеди трябва да се отнасяме критично и да ги разглеждаме „като израз на една изключителна индивидуалност“ (194).

Едва ли е необходимо да спираме погледа си върху обидните изрази на Маринополски за Славейков. Тяхната острота не е оправдана; по-скоро тя е форма за поддържане на полемичния тонус в книгата и е в съзвучие с патоса му на критик, който иска рязко да се разграничи от съжденията на „химнопееца на противоречията“, както Ст. Каролев сполучливо е характеризирал незадържащия се на постоянни позиции Славейков. Тоя патос му позволява да открие и възгледа си за общонационален културен живот в България, който в неговата представа е: веяние на демократичен дух, благодарение на който духовните придобивки стават достояние на всички и народът проявява своя гений, както го е проявил във фолклора си. Тогава, смята Маринополски, ще израстат и ония писатели-идеалисти, личностите, които ще преследват възвишени цели.

* * *

Рецензентите на „Критици“ нямат сериозни забележки по трите статии на Маринополски за д-р Кръстев. Действително, борбата му срещу някои екстремни естетически позиции на редактора на „Мисъл“ е по-етична. Смятаме дори, че оспорването на някои негови позиции е извършено по-научно, в резултат на което тоновете на възмущение се възприемат по-убедително. Но голямата статия на С. Радев за критика д-р Кръстев в „Художник“, изглежда, силно е повлияла на Маринополски, който като него твърди, че редакторът нямал метод на „критическа анализа“ или собствено мнение по ред въпроси.* Все пак той не мисли като Радев, че на д-р Кръстев липсвала „ширина на умствения взор“, нито пък че били оскъдни познанията му по европейските литератури.²¹

Маринополски говори с чувство на признателност за заслугите на д-р Кръстев като дългогодишен редактор, за извънредната му преданост към литературата и за това, че в края на краищата той е превърнал „Мисъл“ в „център на литературния ни живот“. Той обективно преценява, че д-р Кръстев „събира около себе си най-добрите наши писатели и цели 17 години неговото списание влива пресни сили в нашия духовен живот“. По страниците на „Мисъл“, пише той, добросъвестният редактор е дал път на „най-хубавите белетристични произведения на литературата ни от 20 години насам: Алекова „Бай Ганьо“, Кирил Христо-

* Подобни твърдения срещаме и в статията на Ал. Балабанов от 1929 г.²²

вите по-първи стихотворения, стихотворенията на Яворова; в „Мисъл“ се печатаха също най-хубавите критики на Божан Ангелов, на Стефан Минчев и на Вл. Василев“ (39). Тези оценки на Маринополски за списанието звучат и днес правдоподобно, защото представят истинския облик на едно водещо литературно издание, което има изключителни заслуги за нашето духовно възмване.

Маринополски пръв след С. Радев говори за влиянието на някои основни Славейкови възгледи, позиции и оценки върху д-р Кръстев. Славейков е за него единствен обновител на „стария реализъм“. Общият учител на всички от кръга „Мисъл“ (Ст. Каролев) действително най-силно е въздействувал на д-р Кръстев, нарекъл го още в петата годишнина на своето списание „сврхчовек, духовен водач на народа ни“. И той като него твърди, че „индивидуалната свобода“ ще обнови света и ще направи живота у нас по-справедлив.²³ В статията си за новата българска литература на немски език в „Internationale Wochenschrift“ (29. I. 1909 г.) в духа на цитираната по-горе програмна Славейкова студия „Българската литература...“ д-р Кръстев също защитава тезата, че у нас всички социални проблеми били решени и пред нашите писатели едва ли не стояла една единствена задача: да се ръководят от чисто художествени гледища. Само една нероновска натура може да се отдава на чистото изкуство във време, когато народът се опропастява — афектирано говори Маринополски по повод това твърдение на д-р Кръстев. По-новите български писатели „също като писателите преди Освобождението са споделяли нуждите на своя народ, литературата не е била за тях самоцел, а средство за преодоляване недъзите на времето, за служене на обществото. Гражданските идеали и преди, и сега могат да оказват само благотворно влияние — да оживяват поетическите дарби на писателите. Дори някои днешни поети са поемали върху себе си вината за съществуващото зло, от което образът им е ставал по-пленителен и въздействието върху другите — по-неотразимо“ (156).^{*} Става ясно, че при критиката на д-р Кръстевите възгледи още по-категорично, отколкото при Славейковите се е открила позицията на Маринополски за литература, която „да увеличи в общите задачи на времето“, за братска съпричастност на писателя към народната съдба.

Маринополски не е пропуснал да отбележи и някои преки подражания на Славейковия език, които действително често се срещат в критическата практика на д-р Кръстев. И той например заема термина „фасулковци“; като общия учител, с неговия език говори за слабостите в поезията на К. Христов, за „самопророчеството“ на Ботевия Хаджи Димитър и пр. От Славейков д-р Кръстев е подел тезата за писателя и „гълпата“, за „обективността“ на писателя. Маринополски подчертава противоречивостта и непостоянството и на д-р Кръстев. С доста примери той доказва, че до 1895 г. д-р Кръстев е бил на мнение, че между писател и четец трябва да съществува „пълно разбирателство“; съветвал е Вазов и Влайков да задоволяват естетическите чувства на своите съвременници. В „Етюди и критики“ (с. 32—33) той дори е упреквал Вазов защо в някои свои произведения е твърде „обективен“ и не „обажда“ на читателя как той гледа на злото, което изобразява. А няколко години след това, през 1897 г., в студията си за П. Славейков е започнал да обвинява читателите, че не разбирали от истинска поезия и търсели „посредствените поети“, чиято популярност е белег за ниско качество в изкуството им. Четири години по-късно пък в статията си „Тенденцията и тенденциозната литература“ той се отказва и от тая си позиция, като вече твърди, че „една по-трезва мисъл едва ли би могла да усвои подобно глече

^{*} Известно е, че още в „Критика“ (1891, кн. I) д-р Кръстев е мислел, че „всичкият спор между социално и чисто изкуство е плод само на едно недоразумение“.

дише“. Едва тогава той съветва Яворов отново да се върне при народа си и да заживее неговия живот — когато според Маринополски е вече твърде късно.*

На тия лъкатушни мнения на д-р Кръстев Маринополски противопоставя своя възглед, че поетите и сега се увличат от общите задачи на времето и още е силна любовта им към народа. Такива чувства към родина и народ пръв Маринополски е виждал в едно стихотворение на Яворов като „Нощ“, едва през наши дни получило вярно тълкуване. Цитирайки най-характерния момент от творбата, той обобщава:

„И гърченето на болната съвест на българския поет, и отчаяният подем на неговата душа чрез беззаветна п р е д а н о с т на народа да наиде успокоение, и неговата готовност за самопожертвуване са изразени най-добре от Яворова ... „Нощ“ (разр. м., С. И.)“ (157).

Във всичките си студии за д-р Кръстев Маринополски прокарва вътрешното си убеждение, че единствено познаването на социалните тежнениия в обществото може да приобщи твореца към читателя. Той дълбоко вярва, че вкусът у нашия читател трябва да се изгражда и че ако той е на ниско равнище, писателят също има вина. Такъв възглед за писателя и публиката му позволява да стигне до заключение, че тъкмо непостоянното отношение на редакторите на „Мисъл“ към читателите през последните години е една от важните причини за неговото спиране.

Маринополски не е удовлетворен от тенденциозната периодизация на д-р Кръстев, извършена под въздействието на Славейковата, защото целите, които са ръководили автора, са не научни, а субективни и тенденциозни — да проправят пътя на поета Славейков, френетично превъзнесен като най-добър психолог, най-грижлив стопанин на художествената форма, най-голям майстор на национални характери и пр. Той е отпратил в миналото писатели като Вазов, Влайков и Михайловски, за да постави на първо място Славейков и П. Ю. Тодоров. А тези автори — противопоставя се авторът на „Критици“ — са написали високохудожествени произведения на съвременна тема. Никой художник, полемизира той, няма право да отбягва съвременните проблеми; далеч не всичко у нас е така идилично, както е представил нещата в своята студия д-р Кръстев, „шом ние нямаме ръководна нишка в живота и се чувстваме като едно стадо в ръцете на нашите престъпни властници, които оголват народа, деморализират го, като дават преднина на най-алчните и безчестни елементи из неговата среда, използват неговата политикообществена мъчноподвижност, за да го опетнят, да убият вярата в собствените му сили“ (155).

Маринополски подчертава, че естетическият формализъм е важна причина за непостоянството във възгледите на д-р Кръстев за литературата. Техническата сръчност, пише той, има значение дотолкова, доколкото е послужила на писателя да изрази едно душевно състояние. Творческата дейност не бива да се схваща като добре или зле упражняван занаят. Надценяването на формата — уверено говори Маринополски — е попречило на д-р Кръстев да види „празнично настроената душа на Веселина в „Дядовата Славчова унука“, да се наслади от светлите образи, които българинът и човекът Влайков е създал в своята повест“. Какво би казал д-р Кръстев, надсмива се полемистът, за повестта „Павел и Виргиния“, в която също не е спазен законът на контрастите?“ (17).

Формално-естетският подход е попречил на д-р Кръстев особено когато е трябвало да оцени творческото своеобразие на Елин Пелин. Основателно Маринополски го уязвява, че най-хубавото в статията му за селския белетрист е нейното заглавие „Певец на селската неволя“. Такъв подход, правилно е забелязал

* Колкото и сложно да е влиянието на „Мисъл“ върху Яворов, престоят му там не е единствената причина за идейно-творческите му завои, както е склонен да мисли Маринополски. Вж. Д-р Кръстев. Етюди. Критики. Рецензии. С., 1978, с. 43.

критикът на д-р Кръстев, е попречил в оценките за Вазов. Но Маринополски свършва дотук, без да се обоснове, без да види естетическата същност на спора Вазов — д-р Кръстев. В същност такова разбиране съвременната литературна наука наложи едва през последните години.²⁴ Но Маринополски като полемист остро откликва на неоснователните упреци, отправяни най-често към белетриста Вазов, който е виновен и от д-р Кръстев, че в разказите си преразказвал анекдоти, че белетристиката му била лишена от всякакво художествено значение. Ученик на най-големия враг на занимателността Шопенхауер, според Маринополски д-р Кръстев не е могъл да оцени „подобающе общата психологическа основа на Вазовите особености, не е можал да слее в един жив образ характерните белези на белетриста“ (20). Формално-естетическият подход му е помогнал само да изреди „без вътрешна връзка известни качества на Вазова и вместо образа на едно живо лице той ни е нарисувал една пъстра одежда, изшита от различни платове“ (20—21). Къде е това „единство“, какъв е този „общ корен“, каква е тая „пъстрота“, „обилие от ефекти“, „еманентен стил“ или „интересна композиция“, щом липсва конкретното наблюдение върху текста и логиката на цялото! Действително тези изводи на д-р Кръстев за формата при Вазов не идват винаги като резултат от анализ на художествен материал. Но завладян от полемичната си страст, Маринополски съвсем прибързано е отсидил, че критикът на Вазов е искал само да бъде „интересен“. Той не е оценил опитите на д-р Кръстев като пръв професионален критик у нас да подчертае индивидуалното, отличителното, да го изрази с точни литературоведчески характеристики.

Маринополски е забелязал, че д-р Кръстев не оценява Вазовите „Звукове“, че не е характеризирал оная скръб, чрез която писателят „е изобличил нашето общество, което търпи вопиющи неправди в своя живот и трови душите на най-добрите измежду нас“ (26). Но интересно е, че защитникът на белетриста Вазов изобщо не спира погледа си върху преднамерените и тенденциозни изказвания на д-р Кръстев за Вазовата драматургия, дори за най-добрите му съвременни драми като „Службогонци“ и „Казаларската царица“. Явно и Маринополски не оценява приноса на Вазов за развоя на националната ни драма.

Маринополски блестящо защитава руската литература от някои (макар и рядко срещани) нападки на редактора на „Мисъл“. В една своя статия²⁵ той наистина е нарекъл руския роман тенденциозен, отсидил, че неговото влияние върху писателя може да бъде „злосторно“. Това твърдение възмущава Маринополски. Руският роман, пламенно говори той, това са „произведенията на Гоголя, на Тургенева, на Достоевски, на Гончарова, на Толстой — същите ония писатели, които освежиха западноевропейските литератури... Колко жалък ни се показва д-р Кръстев със своето опълчване против едно съвременно явление във всемирната литература, посрещнато тъй възторжено от де Вогие, от Брайдеса и от други още авторитетни критици!“ Затова и той, както Вазов в своите писма, упреква д-р Кръстев в непознаване на руската литература.

Д-р Кръстев отхвърля поезията на К. Христов.²⁶ За нас обаче е съществена оценката на Маринополски за „Песни и въздишки“ на К. Христов, върно преценил: „Буйната, страстна поезия на тоя писател, неговът стръвен вик: „Жени и вино, вино и жени!“ имаше смисъл като един протест срещу калугерската нравственост и безжизнените идеали на нашата напредничава младеж в средата на 90-те години“ (172).²⁷

Водейки борба срещу Славейков и д-р Кръстев като критици, Маринополски страстно защитава жизнената, въздуваща с емоционалната си сила социална литература. Само в такъв смисъл можем да приемем извода на Исаченко, че „Критици“ на Маринополски улеснява задачата на марксиста — литературен критик. В последен анализ тая позиция на Маринополски се свежда до застъп-

ничество за социално ангажирани произведения, които да разглеждат наши, национални проблеми и оттам да се върви към „общочовешкото“.

Маринополски не може да превъзмогне противоречивите съждения на д-р Кръстев и Славейков, за да разбере, че те не им робуват слепо и през по-голямата част от творческия си път търсят и претворяват български характеристики, които по дух, както казва д-р Кръстев, „не принадлежат на никоя друга народност“.

Интересно е да се видят някои по-характерни особености в поетиката на шумелите „Критици“ на Маринополски. В по-големите, обобщаващи студии за литературнокритическата дейност на П. Славейков и д-р Кръстев често се среща цитиране на два полярно противоположни възгледа, които веднага приковав вниманието на читателя и създават първоначалния висок градус на полемиката. Този похват се използва и в по-нататъшния ход на изложението, когато се набляга върху нови противоречия или към възвръщане на критиците на стари позиции.

Както бе отбелязано, Маринополски обикновено констатира противоречивите становища, вместо да търси винаги научния анализ за тяхното изясняване. Той желае да изнесе най-фрапиращото в тия противоречия, горещо да им отреагира с примери от нашата или от европейските литератури. С емоционалната горещина на своите съждения и той цели да предизвика размисли у читателя и идеи у художника за творческо преустройство.

Цитатите от книги и студии на Славейков и д-р Кръстев или преразказът на основни моменти от тях насочват към същественото и никога не преиначават казаното, което той приема като полемична теза. За да докаже например, че д-р Кръстев добре умее да говори за недостатъците в творчеството на писателите, Маринополски обстойно е проучил мненията му за Ст. Михайловски в „Периодическо списание“ (1882, № 35), без да изпуска нищо важно от студиата му; наместо цитира пасажки от статии на Славейков в три последователни броя на „Мисъл“, с което отбелязва промените на неговите възгледи за публиката и „тълпата“.

Доказателственият материал: цитати (обикновено с библиографско уточнение), лични изводи, анализи и пр. обикновено е подчинен на една стремителна, публицистично устремена мисъл, чиято основа са съображенията на един демократ, хуманист и ерудиран литератор с оптимистични прогнози за развитието на литературата по пътя на реализма. Тоя дух пронизва особено финалните моменти на всички по-големи статии. Той е и средство за поддържане тезата на дискусията като форма за общуване с читателя. Трябва да подчертаем, че авторът не прекалява с цитатите, колкото и голям да е стремежът му да бъде убедителен, целенасочен и аргументиран. Затова студии на Маринополски от 50 страници се четат на един дъх.

В книга с проблемен и полемично-дискуссионен характер е логично да има и субективни съображения, съждения и изводи. Но превес над тях имат верните и защитени прогнози за развой на литературата и съдбата на художника, с оглед засилване на активната му позиция към живота, за оформянето му като личност, чието призвание да бъде изграждането борческия облик на нашата нация. Материал за своите оптимистични изводи относно пътя на литературата ни в тая насока Маринополски търси в социалната лирика на Яворов, в „Звукове“ на Вазов, в „Бай Ганьо“ на Ал. Константинов, при най-видните писатели и критици от Русия и Европа.

Подзаглавията също повишават четивността на книгата, както и уговорките, че „сказките“ са изнасяни пред публика. Поместените реплики, „писма“ до близки, хвалебствени отзиви на един писател за друг, статии по повод „токущо прочетено“ и пр. за Маринополски са благодатни рефлексивни „жанрове“ като полемисти. Тях той насища с иронични закачки, с възклицателни изрази и реторични възращения или одобрения.

Полемичната критика не предоставя богати възможности за научно задълбочаване, за прецизни и обхватни академични разбори. Силата на „Критици“ е в емоционалния отпор, с който се оттласква всяко чуждо влияние, което би отдалечило писателя от обществените проблеми, както и в етичния стремеж на нейния автор да бъде обективен в оценките си.

* * *

Дейността на Маринополски като полемист не приключва с „Критици“. Повод за последния му литературен диспут е тезата на Я. Сакъзов, че изящната словесност процъфтява в епохата на политическия застой. В обширната си проблемна статия: „Литературната реакция у нас“²⁸ той рязко се противопоставя на тая постановка, убеден, че и по времето на войните съществува упадък в поезията и застой в белетристиката, че и сега поетите се намират в „един задънен сокак“. За да изведе дълбоко демократичната си концепция, че будният обществен дух е предпоставка „за виреене на художествения гений“, той се насочва към примери от литературния ни живот през Възраждането, когато „борбите срещу фанариотството са родили поет като П. Р. Славейков, а великото освободително движение — Ботева“. Оponentът на Сакъзов дава примери от руската и от френската литература. Той подчертава, че Пушкин и Грибоедов са били съвременници и другари на декабристите, а във Франция широките хуманистични и обществени движения са създали „голяма плеяда от талантливи поети...“. Реакцията в обществено-политическия живот, разсъждава Маринополски, винаги се съпровожда и от реакция в литературата. Тая мисъл го насочва към верен извод относно времето, когато в една литература могат да намерят пролука упадъчни модернистични направления. С присъщия си емоционално-експресивен стил той подчертава:

„Когато заглъхват хуманните обществени течения, когато литературата ни отбягва тръливите обществени въпроси... , тогава в душите на нашите писатели почнаха да никнат бурени... , нашите свръхчовеци почнаха да стават подръзки... , тогава настъпва истинската Вавилония в литературата ни...“ И в „Прояснени небосклони“ Маринополски задълбочава разсъжденията си за индивидуализма в България и в Западна Европа. И ако отново се абстрахираме от страстта на автора да търси точни дати за началото на индивидуализма като направление, бихме оценили прецизната характеристика, която той прави на течението: „Индивидуализмът... отговаря на най-новата епоха в историята на Западна Европа, на епохата на декаданса, която се характеризира с отслабване на обществения идеализъм и на социалния дух въобще; характеризира се с изграждане на политическия живот.“²⁹

За Маринополски отчуждаването от активните явления в живота винаги внася смут в творческото съзнание на писателя. Онзи Яворов, пише той, чието „всяко ново произведение сме очаквали като празник, поетът... , очаровал душите ни като Ботева и Алеко, от чиито любовни песни сме се упоивали, сега най-интензивно е преживял реакцията в обществения и литературния живот“. Той и сега заема първо място в литературата ни, пише критикът, но в последните му произведения липсва жизненост и топлота, живият сок; и задълбочил се в „свръхземните въпроси“, той „често кокетничи със страданието“. Именно политиче-

ската реакция и духовният застой — заключава Маринополски, са причина да не се раждат таланти като Яворов, Вазов, Елин Пелин, А. Страшимиров и Веселин.

Със съжденията си за кризата в обществения живот като неизбежна криза и за литературата Маринополски се доближава до познатото ни становище на Д. Благоев от статията му „Животът и литературата“.

След 1914 г. Й. Маринополски изоставя полемичните бележки. В годините на Първата световна война той е обзет от своеобразни миротворни настроения и пише сдържани статии за войната и мира (без винаги да заеме страна!) или есета за Балкана, за майките и за родния край, повечето от които през 1922—1924 г. помества в книгата си „Прояснени небосклони“. В тия две последни книги на Маринополски не се пледират литературни проблеми и явления.

Новата история на българската литература следва да има пред вид и критическото наследство на Й. Маринополски. С полемичния си характер то също е влог в борбите срещу естетизма през началните десетилетия на века. С представянето на това наследство сложната картина на литературния процес ще бъде по-цялостна и релефна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ново време, 1899, кн. 1, с. 87—88.
2. Ден, бр. 2376, 16 ноем. 1910.
3. Звезда, 1900, кн. 5, с. 303—312.
4. Пак там, кн. 2, с. 448.
5. Пак там, кн. 5.
6. Пак там, кн. 5, с. 381.
7. Д-р Кр. Кръстев. Литературни и философски студии. Пловдив, 1898, с. 256, 249.
8. П. П. Славейков. Събрани съчинения. Т. 4. С., 1958, с. 311.
9. Звезда, 1900, кн. 6, с. 384.
10. Съвременна мисъл, 1914, кн. 5, с. 391—393. — Надживени ли са Ботев и Алеко (полемика с Д. Д.).
11. В. Миролубов. Млади и стари. Тутракан, 1907, с. 98—99.
12. Мисъл, 1901, кн. 1, с. 1—20.
13. Д-р Кръстев за Ботева. — Ден, бр. 2153, 1910.
14. Иса ченко. — Съвременник, 1910, кн. 7—8; Гр. Г. — Бълг. сборка, 1910, кн. 8; Еле-
гич. — Съвременна мисъл, 1910, кн. 7; М. Ген ов. — Славянски глас, 1910, бр. 6; Д. Кар-
Дело, 1910, кн. 4—5; В. Йорданов. — Учит. вестник, 1910, бр. 20; А. Гечев. —
Дем. преглед, 1911, кн. 4 и др.
15. Ден, бр. 2310, 8 септ. 1910.
16. И. Сарандев. Пенчо Славейков. Естетически и литературнокритически възгледи. С., 1977, с. 97.
17. Бълг. сборка, 1914, кн. 2, 3.
18. Звезда, 1900, кн. 5, с. 303—312.
19. Ст. Каролев. Жрецът-воин. Т. 2. С., 1976, с. 107.
20. Потаената скръб на поета. — Мисъл, 1910, кн. 7.
21. Художник, 1907, кн. 4—5.
22. Философски преглед, 1929, кн. 2, с. 416—427.
23. Кр. Кръстев. Цит. кн., с. 211—212.
24. Ст. Каролев. Цит. кн., т. 1, с. 249—276; Г. Димов. Литературна критика и лите-
ратурен процес. С., 1979, с. 93—141; Т. Жечев. История и литература. С., 1979,
с. 85—95; Г. Цанев. Избр. съч. Т. 3. С., 1975, с. 58—76.
25. Мисъл, 1906, кн. 6—7, с. 355—356.
26. Мисъл, 1910, кн. 5, с. 477.
27. Съпост.: П. Зарев. Панорама на българската литература. С., 1967, с. 442.
28. Съвременна мисъл, 1914, кн. 5, с. 342—352.
29. Прояснени небосклони. С., 1922—1924.